

A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG NÉPI MŰEMLÉKI ÉRTÉKEI HEVES MEGYÉBEN¹

Veres Gábor

Hazánkban a kulturális örökség védelmét jelenleg a legmagasabb, törvényi szinten a 2001. évi LXIV. tv. szabályozza. A kulturális örökség elemeiként a régészeti örökség, műemléki értékek és a kulturális javak kerültek ebben a jogszabályban meghatározásra. A műemléki érték összetettebb kategória, mely nemcsak építményeket, hanem az azok környezetében lévő, hozzájuk tartozó elemeket is magában foglalja.²

A műemléképületek és azok környezete, kertek, temetők, temetkezési emlékhelyek mellett a jogszabály a történeti táj és a műemléki jelentőségű terület fogalmát is rögzíti,³ ez utóbbi esetben a települések azon részét helyezhetik védelem alá, amelynek jellegzetes szerkezete, beépítésének módja, összképe, a tájjal való kapcsolata, terei és utcaképei, építményeinek együttese összefüggő rendszert alkotva történelmi jelentőségűek. A településrendezési tervekkel kapcsolatban 2012-ben új kormányrendelet⁴ lépett életbe, melyek alapján az önkormányzatoknak újra végig kellett gondolniuk a védett értékeik körét, és ezáltal a településszerkezeti sajátosságok is nagyobb hangsúlyt kaphatnak.

Heves megyében a csoportos települések csaknem minden tudományosan definiált típusa megtalálható. A morfológiai típusokat tekintve a szalagtelkes település a leggyakoribb, melynek majd minden formája – úti, út menti, patak menti, sorfalu – egyaránt fellelhető volt, de halmazos részt is találtunk például Egerbocson, Mátaraderecskén, Csányban, orsós jelleget Detken. A telepített falvak, mint Kömlő vagy Nagyút, és több község újabb része, telepe sakktábla alaprajzú.

A felsorolás is jelzi, hogy ritka az a település, ahol valamely morfológiai típus annak egészére kiterjed, általában több típus jegyei figyelhetők meg a falvakban, mezővárosokban. Elsősorban a palóc települések jellemzője volt a hadas településrész, hosszú udvar, ahol egy-egy had lakott. A kérdés egyik legteljesebb leírását Nagyvisnyóról

¹ A kutatás az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt projekt keretében zajlott.

² 2001. évi LXIV. törvény 7§ 10. bek.: Műemléki érték: minden olyan építmény, kert, temető vagy temetkezési hely, terület (illetve ezek maradványa), valamint azok rendeltetés szerűen összetartozó együttese, rendszere, amely hazánk múltja és a közösségi hovatartozás-tudat szempontjából kiemelkedő jelentőségű történeti, művészeti, tudományos és műszaki emlék, alkotórészeivel, tartozékaival és berendezési tárgyaival együtt.

³ 2001. évi LXIV. törvény 38–39 §.

⁴ 314/2012. (XI. 8.) Korm. rendelet a településfejlesztési koncepcióról, az integrált településfejlesztési stratégiáról és a településrendezési eszközökről, valamint egyes településrendezési sajátos jogintézményekről.

ismerjük,⁵ melyből az is kiderül, hogy a lakosság a visnyói nemzetségeket, családokat hadnak nevezi, de ezt a kifejezést a telekre is alkalmazza. A nagycsaládi lakóteleket itt ugyanis nem osztották meg, hanem a telek hosszában, két oldalt sorban épültek egymás után a lakóépületek, melynek gyakran csak a telek mérete szabott határt. A nagyobb nemesi lakossággal bíró falvakban, Bátorban, Balatonban, Egercsehiben, Tarnaleleszen ennek megfelelően a helyi társadalom paraszti-kisnemesi tagoltsága a településszerkezetben is megfigyelhető volt. A 19. században a jobbágyok családonként, egységes szalagtelkeken, a nemesek viszont osztatlan, szabálytalan telkeken laktak. Mikófalván a három legnagyobb nemesi nemzetség egy-egy lakótelekkel rendelkezett, melyeken azonban összesen 75 ház állott.⁶ A nagyobb családok, hadak a telken belül udvart alkotva építkeztek, sajátos képet adva a hadas településeknek.

A megye falvainak többsége a hagyományos paraszti társadalom és az ahhoz kapcsolódó gazdálkodási rend idején osztott volt. Az osztott, kétbeltelkes településrend jellemzője, hogy a gazdának két telke volt a községben. Az egyik a falu közepe táján egy kisebb méretű, úgynevezett lakótelek, a lakóházzal. A másik, nagyobb méretű telek ettől távolabb, a falu határa felé helyezkedett el. Ez volt a gazdasági munka központja, melyet szállásnak, ólaskertnek neveztek. Itt volt az elkerített gazdasági udvar, és itt tartották a jószágokat és a rakományt. Ez a megosztott beltelektípus elválasztotta egymástól a munka- és lakóhelyet, mely sajátos élet- és munkastílus kialakulását eredményezte. Az osztott településforma Heves megyében is régebbi hagyomány, melynek eltűnése a legtöbb helyen már a 18–19. században megkezdődött és a 20. században már csak emléke élt az akkor már többnyire osztatlan falvakban. Az osztatlan, szalagtelkes települések létrejöttét a hatóság is szorgalmazta. Többben arra is rámutattak, hogy a településnéprajzi kutatások fontos forrását jelentő – II. József uralkodása idején készült – I. katonai felmérés térképei is sokszor ebből a szempontból idealizált településképeket rajzoltak, ezért indokolt a forráskritika velük kapcsolatban.

Az osztott településrend megváltoztatására több faluban a földesúr is intézkedéseket tett, például Maklár esetén a 18. században, amikor megszüntette a korábbi szérűskertet, és szalagtelkes faluformát – annak is egy speciális változatát – alakított ki. A hosszú, gyakran 100–200 méteres telkeken nem egymás mellett, sorban helyezkedtek el az épületek. A funkcionális tagolódás egy telken belül is nagyobb térbeli elkülönülést mutatott. A telek egyik végére épített lakóháztól nagyobb távolságra, esetenként a telek túlsó végére helyezték el az istállót. A maklári példa nem az egyetlen a megyében, mind a hegyvidéki, mind a síkvidéki területen található hosszú telkek az említett tagoltsággal. Gyöngyöspatán a 150–200 méter hosszú szalagtelkek az egyik úttól a másikig nyúltak a ház az egyik, az istálló a másik, külső végen állt. Ez utóbbi területet szérűs-

⁵ FODOR Ferenc: *Egy palóc falu életrajza*. In: Gazdaságföldrajzi Gyűjtemény II. Bp., 1930.

⁶ BAKÓ Ferenc: *Mikófalva. Adatok a magyar csűrös kertes települések ismeretéhez*. In: Az egri múzeum évkönyve III. Eger, 1965. 181–243.

kertnek nevezték, ahol nyomtattak is, ezért egy szemfészernek nevezett takarmányos is volt rajta. Füzesabonyban, a Laskó-patak keleti partján a Szohodának nevezett területen is nagyon hosszú szalagtelkek voltak, melyeknek a patakon túlnyúló részén, a lakóháztól távol helyezkedtek el az istállók.

Besenyőtelken a kettős beltelek funkcionális elkülönülésére a 19. század végéről is vannak adatok, de az ólaskertek nem a falun kívül, hanem a lakótelkek közelében helyezkedtek el. A falu nagyobb része azonban szalagtelkes volt, melyek az észak-déli irányú főút mentén – a 18. század végéig a keleti, majd mindkét oldalán – terültek el. A hosszú szalagtelkek jelentős részénél az istálló és a lakóház egymástól távol, az átellenes végeken épült.

A Bükk északnyugati előterében is létezett megosztott telekhasználat, ez azonban eltért az előbb leírtaktól. Szarvaskő a hegyvidéki ólaskertes forma jó példája, ahol az istállók a falutól jó egy kilométer távolságra helyezkedtek el. A megosztottság itt azonban viszonylag kései eredetű, s csak a jobbágyfelszabadítás korában, a 19. század közepén keletkezett, amikor a korábban a nagybirtokhoz tartozott terület került paraszti használatba.

A funkcionális tagolódás nem vezetett a gazdálkodás ilyen fokú kettősségéhez Mikófalván. Itt a takarmány tárolására használt csűröket külön csűrőskertekben helyezték el. A csűrök a falu szélén, a szérűre épültek, ahol a szemnyerés is folyt. Állatokat azonban a csűrőskertekben nem tartottak, csak a lakótelken épült istállóban, megosztva ezzel a gazdasági udvart. A csűrőskert így elsősorban tárolóhely, rakodó, ahová az etetések előtt mentek ki, hogy a szükséges takarmányt nagyméretű hátikosarakban hozzák.

A szomszédos Balatonban a csűrőskertekben állattartás is folyt, így itt a munkarend kettőssége is jellemző volt. Hasonlóan Egerbocshoz, ahol a három nagy nemesi had kertjei közül kettő a falu közelében, a harmadik pedig több mint egy kilométer távolságban helyezkedett el, az ólaskertben itt is épültek csűrök.

A régebbinek számító megosztott forma vizsgálatára Tarnalelesz is jó példát kínált. Azon ritka falvak sorába tartozik, mely egyszer sem néptelenedett el a török háborúk során, és Szarvaskőhöz hasonlóan a hegyvidéki megosztott, szálláskertes település klasszikus példája. A funkcionális megosztottsághoz egy közeli település, Bolya 16. századi pusztulása vezetett, mely királyi adományozás révén került a leleszi Kovács család tulajdonába, és ezzel Tarnalelesz határához, 1634-ben. A falutól több mint öt kilométerre, délnyugatra található terület művelése a távolság miatt nehézségekbe ütközött, ugyanakkor a leleszitől jobb minőségű földek miatt vonzóvá és szükségessé vált. A szállásra csűrűt, istállót, sőt lakóépületet is emeltek a nagycsaládok, hiszen a férfiak az esztendő felét – a gazdasági évet – jórészt a szálláson töltötték. Az asszonyok azonban mindvégig a faluban laktak, és innen látták el a férfiakat étellel is. A funkcionális tagoltság a családi élet megosztottságát is jelentette. A birtok jelentős része még a 19. század második felében is a Kovács családé. A fenti példák

szemléltetik a megosztott településrend megyénk északi területein előfordult fajtáit és azokat a különbségeket, melyek a hegyvidéki ólaskertes, csűröskertes és szálláskertes típusok között mutatkoztak

A megosztottság a település belső részének képén is nyomot hagyott. A keresség függvényében változott a beltelkek használata és formája. Tarnaleleszen a kismemesi családok telkeiket soros és csoportos elrendezéssel, osztatlanul használták. Beépítését követően a telkeken utcák keletkeztek. Az ott lakó családok, hadak nevével jelölték az adott településrészt. A hadas részen alig volt található gazdasági épület, hiszen azok a szálláson álltak. A szomszédos falvakban, például Szentdomonkoson azonban a lakóépület mellett állt a csűr és az istálló is, hiszen a gazdálkodás nem vált el a lakótértől. Bükkszenterzsébeten akloskertek hajdani léte mutatható ki a juhászattal foglalkozó nemzetségeknél, a gazdálkodás többi tevékenysége – így azok építményei is – a lakóudvarhoz kapcsolódtak.

Heves megye déli, sík területein találhattuk az osztott települések alföldi változatait, ahol a lakótelkek tömbjét vették teljesen körül az állattartó ólaskertek, mint Adácson, Átányban, Karácsondon, vagy azok mellett egy-egy tömbben helyezkedtek el. Demjén, Pély és Poroszló egyaránt ebbe a csoportba sorolható.

A megye falvai közül több részben vagy teljesen elpusztult a török háborúk idején. A lakosság pótlására a magyarok mellett főleg német és szlovák telepések érkeztek a 17–18. században. Aldebrőn, Nagytályán, Markazon nem az elpusztult faluhelyre költöztek. Voltak azonban olyan falvak, mint Domoszló, Kisanána, Kompolt, ahol megtartották a település folytonosságát. A többi telepés magyarok által lakott községben, annak egy részén talált új otthont Egerszalókon, Kerecsenden, Kápolnán.⁷ A település szerkezetének kialakítására kevés beleszólásuk volt, mert a földesúr kimért telkeket osztott, amely mindenütt szalagtelkes-utcás szerkezet kialakulásához vezetett. Az egyetlen kivétel a már említett szlovák telepítésű Domoszló, ahol a falu megőrizte a középkori szerkezetét, melyre a templom és a kastély elhelyezkedése is utal. A szlovák nemzetiségű falvak közül Kisanánán és Domoszlón mutatható ki az osztott település egykori megléte. A kertek (holovnyica, humna) a belterület szélén, illetve a határban helyezkedtek el. A német lakossággal rendelkező falvak közül Egerszalókról maradt fenn a szálláskertek megléte, itt azonban magyar többség mellett élt a német nemzetiség.

A falvak mellett szólnunk kell az egykori mezővárosok szerkezetéről is. Eger, Gyöngyös, Hatvan, Heves az *oppidum*, mezőváros jogállást viselte történelme során. Ezekben a városokban alapvetően mezőgazdasági termelés folyt, így nagyszámú paraszti népesség élt bennük. A megyeszékhely, Eger a leginkább polgárosult. 1688-ban szabad királyi város címet kapott, de ezt csak hat évig tudta megtartani, 1694-től újra „*kiváltságos püspöki város*” oppidum lett, földesúri joghatóság alatt, egészen 1854-ig. A 18. század

⁷ Soós Imre: *Heves megye benépesülése a török hódoltság után*. Eger, 1955.

végén – 17 ezer fővel – az ország hatodik legnépesebb városa, elsősorban az ide özönlő paraszti népességnek köszönhetően.

A városfalon belül kialakuló barokk püspöki központ településszerkezetére a paraszti népességnek semmilyen hatása nem volt. Lakhelyük, a falon kívül létrejött külvárosok, hóstyák azonban a hagyományos, a falvaknál tapasztalt településképet tükrözték. A hóstyák az osztott településrend hajdani meglétére engednek következtetni. Helyükön a 17 század végén, 18. század elején még szérűskertek voltak, melyek benépesülése a 18. században, részben a beltelek-tulajdonosok kiköltözésével, de főként az egri munkalehetőségek miatt a városba érkező parasztok letelepedésével felgyorsult.

Hatvan a 18. századig fallal volt körülvéve, a történelmi város a Zagyva keleti partján feküdt. Osztott település volt, a városfalon kívül helyezkedtek el a lakosság ólaskertjei. Az első utcák a 18. század végén épültek csak a falon kívül, majd a 19. század első felében a déli ólaskertek területén alakult ki a *Tobán* nevű településrész. A 19. század végére az ólaskertek teljesen beépültek lakóházakkal. A településszerkezetre nagy hatással volt a lebontott vár köveiből a 18. század első felében épített Grassalkovich-kastély.

Heves középpontjától sugarasan indultak a főutcák. A hajdani kertek többsége a 19. században népesedett be, de a középbirtokosok ólaskertjeinek beépülése csak 1945 után történt. Hevesen napjainkban már a népi emlékezet sem őrzi az emléküket. Átányban azonban a mai napig számon tartják, itt ugyanis csak az első világháború után épültek nagyobb számban lakóházak az egykori ólaskertekbe. Az istállót és az ólakat ezt követően – különösen a második világháború után – a házzal egy fedél alá kezdték építeni. A benépesülés folyamatára jellemző, hogy a gazdák a kisebb lakótelekről költöztek ki a hajdani gazdasági telephelyre. Házaikat – a kisebb telekkel együtt – szegényebb rétegek népesítették be.

A hadas és az osztott települések fokozatosan eltűnő évszázados hagyományok voltak Heves megyében. Vajon teljes egészében történeti kategóriákká váltak vagy tudunk olyan példákat említeni, ahol kulturális örökségként kezelik ezt a műemléki értéket? A legnagyobb problémát az jelenti, hogy a sok településen már több mint százötven-kétszáz év tel el az osztott településrend és az ezzel összefüggő gazdálkodás megszűnése óta. Ezekben az esetekben már csak településtörténeti érdekességről lehet szó. A fent leírtakban azonban jó néhány olyan példa szerepelt, ahol még nem telt el ilyen hosszú idő, és fellelhető a településszerkezetben ennek lenyomata. Ezen túl még szükséges az is, hogy a helyi társadalom vagy valamely szintű hatóság szükségesnek érezze az erre a sajátos örökségre való odafigyelést.

Átányról több történeti-néprajzi munka íródott, elsősorban Hofer Tamás és Fél Edit jóvoltából, akik évtizedeken át kutattak a településen.⁸ A tudományos eredmények

⁸ HOFER Tamás–FÉL Edit: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Bp., 1997.

mellett maga a kutatás is kivételesnek számít Magyarországon. A település fontos értéként kezeli a múltjából a kutatók által feltárt és összegyűjtött hatalmas anyagot, a róla szóló kiadványokban és az önkormányzat hivatalos oldalán külön olvashatunk a településszerkezetéről. Átány megbízásából 1991-ben készült terv a Heves Megyei Tervező Vállalat által: *Átány, építészeti értékvizsgálat* címmel a településszerkezet-, utcakep- és épületvédelem érdekében, az általános rendezési terv felülvizsgálata és módosítása céljából.⁹ A már fent hivatkozott 314/2012. kormányrendelet *Helyi építési szabályzat* elkészítését írja elő többek között a településszerkezet, a természeti adottság, a tájhasználat, a tájszerkezet védelme, az épített örökség, az építés vagy a rendeltetés szempontjából különös figyelmet igénylő területeken.¹⁰ Így azok az önkormányzatok is helyi rendeleteket készítettek a még meglévő településszerkezeti értékeiket is figyelembe véve, akik ezzel eddig még nem foglalkoztak jogszabályi szinten. Mikófalva község önkormányzata már 2005-ben helyi rendeletbe foglalta helyi építési szabályzatát.¹¹ A rendeletben, illetve a szabályozási tervben a műemlék épületet és a műemléki környezet határát tüntetik fel. Ez mondható jelenleg jellemzőbbnek Heves megyében, a hagyományos népi településszerkezet védelme kevésbé jellemző, több példát találhatunk a népi műemlékek, helyi védettséget élvező objektumok és környezetük védelmével kapcsolatban.

Magyarország műemléki topográfiája keretében az 1960-as években megkezdődött Heves megye műemlékeinek számbavétele. A népi műemlékekkel kapcsolatos kutatásokat Bakó Ferenc végezte, írásai a topográfia Heves megyei kötetében 1969 és 1978 között láttak napvilágot.¹² Falvanként számba vette a megye népi építészetének akkor még meglévő építményeit. Bár végleges adatokat még nem tudunk közölni, az eddig feltártak ismeretében kijelenthető, hogy az általa vizsgált és rögzített népi építményeknek – bár még alig több mint negyven esztendő telt el azóta – mára már az egytizede sem létezik. A kulturális örökség népi műemlékeinek a száma Heves megyében a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal nyilvántartása szerint mindössze 32. Heves megyében összesen 475 műemléket tartanak nyilván, és ebből csak Egerben 170 található.¹³ Ebből a nézőpontból is különösen nagyra értékelhető Bakó Ferenc munkája, hiszen az ő kezdeményezésére védetté nyilvánított objektumok többsége ma is álló és védett műemlék. A védelem alá helyezett épületekben múzeumi kiállítóhelyeket, tájházakat alakítottak ki. Az 1962-ben megalakult Heves Megyei Múzeumi Szervezet első „tájháza” a parádi *Palóc ház* volt, melyet 1963-ban nyitottak meg. 1964-ben jött létre a verpeléti kovácsműhely, majd 1968-ban Kisnánán

⁹ Tervező: Veres Zoltán, tervszám: 90088.

¹⁰ 314/2012 (XI.8) Korm. rendelet 11§ 8a. bek.

¹¹ Mikófalva Község Önkormányzatának 8/2005. (X. 28.) számú Önkormányzati rendelete Mikófalva Község Helyi Építési Szabályzatáról és szabályozási tervéről.

¹² DERCSÉNYI Dezső–VOIT Pál (szerk): *Heves megyei műemlékei I.* (1969), *II.* (1972), *III.* (1978). Bp.

¹³ BARDOLY István–HARIS Andrea: *Magyarország műemlékjegyzéke. Heves megye.* Bp., 2005.

a *Szlovák parasztház*. A *Göboly-ház* Mikófalván 1970-ben, a *Gazdaház* Noszvajon 1977-ben, a *Kakas-ház* Átányban 1978-ban, a *Zsellérház* Nagyrédén 1980-ban, a *Kapásház* Abasáron 1981-ben és az *Orbán-ház* Szilvásváradon 1983-ban nyitott meg.

A népi műemlékek jól reprezentálják az egykori építészeti hagyományok jó néhány elemét, de vajon hogyan is jellemezhetnénk Heves megye népi építészetét? A házak építőanyaga is a természeti környezet kínálta lehetőségekhez igazodott. A Mátra–Bükk hegységek környezete és az ettől északra elterülő hegy- és dombvidék fában rendkívül gazdag volt, így a 18. század végéig mind a gazdasági, mind a lakóépületek elsősorban tölgyfából készültek. Az erdők megfogyatkozása és a Mária Terézia idején kiadott *erdővédelmi statútumok* következtében a népi építészetben a fa felhasználását a nyílászárók és a tetőszerkezet építésére igyekeztek korlátozni. A falazatot más anyagokkal váltották ki. Egerben 1787-ben épült hagyományos faházról szól az utolsó adat, így nem véletlen, hogy emléke az elmúlt században már elsősorban néhány gazdasági épületben maradt fenn a megyében. A faépítkezés háttérbe szorulásával az Alföld földépítkezése terjedt el a korábban hagyományos faépítkezésű palóc területen is.

A fafalazatok építésének két fő típusa volt ismert, a gerendavázazs zsilipelt és a boronafal. Alkalmazásuk az erdőtípusokhoz, a fafajták elterjedéséhez igazodott. A boronafalat egymásra fektetett gerendákból rótták, állították össze, így szabályos és egyenletes vastagságú, hosszú gerendákat igényelt. A fenti kritériumoknak a fenyőfélék felelnek meg, melyek az Északi-középhegység megyénkben húzódó vonulatain nem számítanak őshonosnak. A területen lombos erdők voltak, melyekből a gerendavázba, zsilipelt technikával illesztett deszkapallókból lehetett falat készíteni. Ezzel a falazattal készült – a 18. század második felében – a parádi *Palóc ház*, mely ebben a tekintetben az utolsó megmaradt lakóépület a megyében. A parádi tájházon – mely napjainkban múzeumi kiállítóhelyként üzemel – az átmenet is jól megfigyelhető, hiszen a zsilipelt technikával készült szobához és pitvarhoz a 19. században vert földfallal toldottak egy új kamrarészt. A gerendavázazs technikát több településen, például Felsőtárkányban, Erdőkövesden a faanyag szűkössé válása után is alkalmazták úgy, hogy a gerendák közeit fonott sövényfallal töltötték ki. A faházak eltűnését a gyakori tűzvészek is siettették. Pétervásárán 1890-ben és 1913-ban égett le a település jelentős része. Az ezeket követő újjáépítésnél már földfalazatot alkalmaztak. Az alapozáshoz azonban – csakúgy, mint a korábban a zsilipelt faházaknál – követ használtak, és a vert falazatnál a föld közé köveket is helyeztek. Vesszőfonatok közé vert falat Nagyrédén készítettek. A földfalazatok közül azonban a *vályog* terjedt el leginkább. A faépítkezést több településen nem a föld, hanem a kőépítkezés váltotta fel. Ebben nagy szerepe volt a helyben előforduló, könnyen bányászható és alakítható kőzeteknek, valamint a kőművkára szakosodott Heves megyében lévő központok, továbbá a Borsod megyében fekvő Bogács, Szomolya elhelyezkedésének. A kőépítkezésre legnagyobb hatást Eger gyakorolt. A városban zajló építkezések

építőanyag-szükségletének fedezésére a 18. században a püspökség és a földesurak is újabb bányákat nyitottak, és kőfaragókat hívtak külföldről, valamint a Felvidékről. Ennek hatására a 18. század végétől már a paraszti lakóházakat is kezdték kőből építeni, és a huszadik század első évtizedében több településen arányuk elérte vagy megközelítette a száz százalékot. Tarnaszentmárián a helyi kőbányából kikerülő építőanyagnak köszönhetően a 19. században már általános a kőfalazat. Szentdomonkoson nemcsak a bányászott, hanem a felszínen gyűjtött kövekből is építkeztek. A Bükk északi lábánál található tájházak (szilvásvárad *Orbán-ház*, mikófalvi *Göboly-ház*, noszvaji *Gazda-ház*) a hagyományos kőépítkezés szép emlékei.

A megye déli részét a faanyagok felhasználásának 18. századi korlátozása kevésbé érintette. A Tisza menti falvakban a tetőgerendák sem az északi területekről, hanem Máramarosból származtak, hiszen a folyón leúsztatott fenyőtutajok egy részét Poroszlón fűrészelték fel az első világháborúig. Az ártérben rendelkezésre álló nád-ból ugyancsak itt készítettek házfalat, melynek emlékei Tiszanánán és Poroszlón is megtalálhatók. A 19. században még a legtöbb faluban alkalmazták a sövényfalat – gerendavázhoz rögzítve –, mint Újlőrincfalván; vagy karók közé fonva, mint Zaránkon. Általában mindkét változatát használták például Visznen, melyeket minden esetben betapasztottak. Döngölt földfalat széles körben, így Dormádon, Ecséden is készítettek. A földfalazatok közül a 19. századtól – eltérő ütemben –, de mindenütt a vályog válik általánossá. Tiszanánán a földesúr már 1772-ben előírta a vályog alkalmazását, a földdel falazás egyéb technikája ezért ismeretlen.¹⁴ A vályogfalat az első világháborút követő évektől kőalappal építik Tarnasárányban, Tarnaszentmiklóson. Szihalmón viszont még a 20. század közepén is ritkán alkalmaznak kőfundamentumot. A kő a 20. század elejétől jelenik meg a falazat anyagaként, a megye déli részén. Ecséden az 1930-as évektől használták a Szűcsi, Rózsaszentmárton és Eger kőbányáiból származó követ. A gyöngyössolymosi, gyöngyös-farkasmályi kőből 1920 óta épült fal Csányban, 1945 után Poroszlón.

A *tégla*falazat is különböző időszakokban terjedt el a megye falvaiban, Rózsaszentmártonban már a 20. század elejétől; Nagyvisnyón, Mezőszemerén csak az 1950-es években. Érdemes megjegyezni, hogy Mátraderecsken is – ahol már a két világháború között téglagyár működött – csak 1955 után alkalmazták a népi építkezésben. A téglá ugyanis a többi anyaghoz képest drágábban volt beszerezhető.

A lakóházak alaprajzi elrendezésében a háromosztatú, szoba-konyha-kamra szerkezet volt a hagyományos mind a megye északi, mind a déli területén. Az elnevezésben, a funkcionális megosztásban és a későbbi variálódásban jelentős különbségek voltak a két háztípus, az északi magyar és az alföldi között. A helyiségeket a Bél-medence és a *leleszi falucsoport* településein rejteknek is nevezték. A ház kifejezést általánosan használták a szoba megjelölésére, de a hegyvidéken a derék lehetett a régebbi szó-

¹⁴ BAKÓ Ferenc: *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén*. Bp., 1978. 655.

használat (Bekölce, Szentdomonkos). A szoba ablakai néznek az utcára, közepén a pitvar, konyha helyezkedett el. Az északi, palóc területen a tüzelőberendezés nélküli pitvart nem nevezték konyhának, csak a 19. századtól volt ez a főzés színtere, miután a kemence száját ide fordították. A ház leghátsó helyisége pedig a kamra, melynek megyénk palócok lakta részén háló, déli területein tároló funkciója volt. A bejárat a középső helyiségbe, a pitvarba nyílt, melyből a két közfalón lévő ajtón át közelíthették meg szobát jobbról, a kamrát pedig balról. Az alaprajz arányait tekintve a szoba volt a legnagyobb méretű helyiség. Ez azzal is magyarázható, hogy az itt épült tüzelőberendezés sok helyet elfoglalt a lakótérből. A konyha és a kamra mérete változó volt. A hagyományos lakóház-alaptípusoknál az északi hálókamra nagyobb, mint a fűtetlen pitvar. Mérete a parádi *Palóc háznál* alig két négyzetméterrel több: 11,5 m² a kamra, míg 9,6 m² a pitvar alapterülete, szemben a 15 m²-es szobával. A ház méretét a lakók száma és vagyoni helyzete határozta meg. A megyében mindenütt az egysoros alaprajzi típus volt jellemző, és a lakóház is ennek megfelelően növekedett. A palóc hosszúházakban több család élt (Nagyvisnyó, Parád), de ez a típus a déli részen is megtalálható volt. Az egymás mögé épült házakban általában elkülönülten laktak, de vannak adatok például a konyha közös használatáról (Tenk, Tarnaörs). A 19. század második felétől terjedt el a tornác. A tárolófunkció is jobban előtérbe kerül. A házhoz további kamrát építenek, melynek ajtaja már nem egy másik helyiségbe, hanem a szabadba, illetve a tornácra nyílt (Sarud). A 19. század második felétől a módosabb parasztnál gyakoribbá váltak a kétszobás házak. Ezekben a lakószobán kívül egy tisztaszoba is volt, mely az anyagi gyarapodás jele, és elsősorban reprezentációs funkciójú.

A 20. század elejétől a hosszanti elrendezést megtörte, hogy a szoba mellé építették fel a második szobát, így az épületek „L” alakúvá váltak. A déli területről kiindult másik változás, hogy a konyhafunkció kikerült a lakóházból, s az épület mellé egy oldalházat, nyári konyhát emeltek. A huszadik századra a megyében egykor elkülönülten megtalálható két lakóháztípus teljesen kiegyenlítőddött, és a továbbiakban az átalakulást – a fent is említett – közös vonások jellemezték.

A lakóház szerkezetére, tagolására a tüzelőberendezés elhelyezkedése döntő befolyást gyakorolt. Rendszerint együtt készült a házzal, és az építés során figyelembe kellett venni a fűtő- és füstelvezető nyílások helyét. Megyénk két hagyományos lakóháztípus, az alföldi és az északi magyar vagy palóc elterjedési területe mentén fekszik. A fenti háztípusokhoz jellegzetes tüzelőberendezés is kapcsolódik. Csaknem lehetetlen vállalkozás lenne azonban meghúzni a megye területén azt az éles határvonalat, melytől délre csak az alföldi és északra csak a palóc típus lenne megtalálható. A tüzelőberendezések a 20. században leírt parasztházakban is csak ritkán maradtak meg hagyományos formájukban. A palóc vagy északi magyar alaptípus már a 19. század végén is ritkának számított. A két tüzelőberendezés-típus a 19–20. században hatott egymásra, ami történetileg jól nyomon követhető a források alapján. A kronológiánál azonban

figyelembe kell venni, hogy a történeti típusok és variánsaik gyakran egyidőben, egymás mellett léteztek ugyanazon a településen. Az egyszerre történő változtatáshoz a térségben is gyakori tűzvések és az ezeket követő újjáépítés teremtett kedvező alkalmat. A tüzeket ugyanis legtöbbször éppen a füst- és szikraelvezetés rossz megoldása idézte elő.

A Mátra–Bükk vidékén és északi előterében, a palócok lakta területen a szobában építették a tüzelőberendezést, melyet belülről fűtöttek és a füstöt is a szobába eresztették. A 18. században vált általánossá a kemence nyílása fölé épített füstelvezető vagy kürtő, mellyel a szobát ugyan füstmentesítették, de ez nem a szabadba, hanem a kémény nélküli padlásra vezetett. A lakóház egyetlen fűtött helyisége ekkor a szoba volt, így az a lakó- és munkatér funkcióját egyaránt betöltötte. A kürtő egyik oldala a belső tüzelésű kemence szájánál támaszkodott. Alakja hengeres vagy négyzetes volt. Az előbbi rekonstrukcióját a parádi *Palóc házban* láthatjuk, az utóbbiról Herman Ottó ostorosi beszámolója és rajza maradt fenn. A 20. század közepén végzett felmérések már csak a padlásra vezetű, elfalazott lyuk formájáról tudósítanak – kerekéről Abasáron, négyzetesről Gyöngyöspatán –, melyek jelzik a szerkezet egykori formáját. Az általánosan ismert *kürtő* elnevezés mellett Gyöngyöspatán *kinolin*, Bekölcén és Parádon *cseresnyek*, Sirokon *anyó* szavakkal jelölték.¹⁵ Fekvő kürtőről, mely a pitvarba vezette a füstöt, csak a szakirodalomban található utalások; ábrázolásokat, illetve építészeti emlékeket nem sikerült találni. A kürtő sok esetben a földemre épített fekvő kéménybe torkollott, és ezen keresztül került a padlástérbe, csökkentve ezzel a tűzveszélyt, melyet a forró levegő és a szikra a gyúlékony növényi eredetű héjazatra jelentett. A kemence általában szögletes (kocka, fekvőhasáb) formájú volt, a kör alaprajzú ritkának számított a hegyvidéki területen (Fedémes, Szentdomonkos), melyhez több oldalról padkát építettek. A szájánál, illetve a mellé épített takaréktűzhelyen főztek, a többi *fekvőpadka* volt, melyen ültek és aludtak. A kemence tetejét *szaphának* nevezték, de Pétervásárán a boldoganyáig kinyúló padkát jelölték így. A főzés színtere ennél a megoldásnál a szoba volt; a fűtetlen, tűzhely nélküli pitvarnak nem volt ilyen funkciója. A 19. század elejétől fordították meg a kemencét a pitvar felé, ettől kezdve külső tüzelésű berendezés jellemezte a palóc háztípust is.

A megye déli részén mindvégig a külső tüzelésű kemence volt általános. A konyhába nyíló kemenceszáj elé tüzelőpadkát, főzőpadkát építettek. A kemence és a főzés füstje-gőze – a konyha hátsó része fölé teljes egészében ráboruló – szabadkéményen keresztül távozott a szabadba. A belső tüzelésű, északon jellemző tüzelőberendezés elsősorban a lakosság vándorlása révén a síkvidékre is benyomult (Besenyőtelek,

¹⁵ BAKÓ Ferenc: *Észak-magyarországi parasztházak tüzelőberendezésének történeti előzményei*. In: Az egri múzeum évkönyve XI–XII. Eger, 1974. 217–285.

Csány). A 19. századtól azonban megfordult a folyamat, és elsősorban a folyó- és patak völgyek mentén megindult a szabadkémény és a külső tüzelésű kemence észak felé terjedése, mely a század végére teljesen kiszorította a palóc terület hagyományos típusát. A kemence formája is megváltozott. A terület nagyobb részén a csonkakúp formájú *bíboskemence* vált általánossá, melyet padka vett körül, és sok esetben rakott takaréktűzhellyel egészült ki. Csonkagúla formára már csak szűkebb körben készítettek kemencét (Abasár, Szihalom, Nagykökényes). Az északi területen sok faluban sajátos módon építették a szabadkéményt, igazodva a palóc lakóház funkcionális tagolódásához. A kémény nem a konyha teljes hátsó része fölé borult, hanem annak csak a felét fedte. A feles szabadkémény a szoba felőli oldalra készült, és építésével a hátsó helyiség, a kamra fűtését kizárták (Abasár, Nagyréde). A teljes szabadkémény ugyanakkor a konyhába nyíló kemenceszájakkal mindkét szomszédos helyiség fűtését lehetővé tette. A 20. század során a szabadkémény is jelentősen átalakult, végül záródott. Kiskörén a jásszentandrási kőművesek terjesztették el azt a kéménytípust, melynek építésénél a szabadkémény alsó részét úgy falazták el, hogy azon csak két nyílást hagytak: az egyik a katlan volt, a másik a tisztítólyuk.

A kemencéket általában a falakhoz hasonlóan fehérre meszelték, részben azért, mert így a szoba jelentős részét elfoglaló tömeg – a viszonylag kicsi ablakok mellett – világosabbá tette a helyiséget. Kisebb területen, így Csányban, Nagyrédén színesre festették. Adácson, Abasáron, Boldogon pedig gyakran növényi, illetve figurális díszítést kapott.

A cserépkemencék szórványos elterjedését is fontos megemlíteni. Az egyik területen főként a német származású telepésekhez köthető, így Aldebrőn és Kompolton, melyek hatottak a környező falvak módosabb magyar lakosságára is (Feldebrő, Tófalu). Az itt épített kemencéket négyzetes, zöld mázas csempékből rakták, melyeket főleg Losoncra szereztek be. A kettéosztott kemence alsó része volt a tűztér, a felső rész pedig sütésre szolgált. A másik terület Hatvantól északra a Zagyva völgye. Heréden és Rózsaszentmártonban a négyzetes alaprajzú kemencét barna színű cserépből készítették.

A kemence a 20. század derekától fokozatosan tűnt el a lakóházból. A kenyérsütő kemence az udvarra, illetve a ház végébe került, a sütést-főzést pedig különböző – az ipar által gyártott – tűzhelyeken oldották meg. Az eltűnés egyik okaként a nagyobb kalóriájú fűtőanyagok paraszti elterjedését jelölték meg, melyek már nem igényelték a vályogból, sárból rakott, nagyméretű tűzteret.

A felsorolt népi építészeti hagyományok jelentős részét ma már csak a történeti-néprajzi kutatásokból ismerjük. A műemlékjegyzékben Heves megyéből szereplő 32 népi műemlék a tradíciókat csak epizódszerűen képes bemutatni. Ráadásul ezek a műemlékek nemcsak épületeket jelentenek, hanem például út menti keresztek is. A kulturális örökségként ránk maradt népi építészeti örökség szerencsére nem csak a műemlékvédelmi kataszterben szereplő objektumokból áll. Számos objektum kapott helyi védeltséget a települési önkormányzatoktól. Így például

a már említett Mikófalva községben a műemléki védettséget élvező *Göboly-ház* mellett még további öt objektum élvez helyi védettséget. Emellett a szentendrei Szabadtári Néprajzi Múzeumban két tájegységben, az *Észak-magyarországi falu-*ban és a *Felföldi mezőváros*ban is láthatunk Heves megyei épületeket Novajból, Szomolyáról, Gyöngyösről.